

Плевенски исторически четения

Pleven Historical Readings

Регионален исторически музей – Плевен
Regional Historical Museum – Pleven

Издание Publication	От регионалното към националното – минало, настояще, бъдеще From the regional to the national – past, present, future
Том / година Volume / year	III / 2024
Издател / държава Publisher / country	Регионален исторически музей – Плевен, България Regional Historical Museum – Pleven, Bulgaria
Автор(и) Author(s)	Доц. д. н. Мартин Иванов Assoc. Prof. Martin Ivanov, PhD
Институция Affiliation	СУ „Св. Климент Охридски“ Sofia University „St. Kliment Ohridski“
Заглавие Title	ОТ ТЕРОР КЪМ ДИСКРИМИНАЦИЯ: „БИВШИТЕ ХОРА“ В КРЪГОВЕТЕ НА КОМУНИСТИЧЕСКИЯ РАЙ. КРЪГ ВТОРИ FROM TERROR TO DISCRIMINATION: THE „FORMER PEOPLE“ IN THE CIRCLES OF THE COMMUNIST PARADISE. CIRCLE TWO
Страници Pages	179–203
Постоянен адрес Permanent URL	https://plevenhistoricalreadings.eu/articles/phr-3-179/

ОТ ТЕРОР КЪМ ДИСКРИМИНАЦИЯ: „БИВШИТЕ ХОРА“ В КРЪГОВЕТЕ НА КОМУНИСТИЧЕСКИЯ РАЙ. КРЪГ ВТОРИ

Доц. д. н. Мартин Иванов
СУ „Св. Климент Охридски“

Резюме: След преврата от 1944 г. с ударни темпове новата власт започва да гради системата от механизми за социално деградиране, а в недалечно бъдеще – и за цялостно ликвидиране на обявените за „бивши“ дореволюционни елити. Няколкостотин хиляди техни представители са натикани, в пряк и в преносен смисъл, в място, което, използвайки подзаглавието на Стефан Бочев, можем да наречем „Концлагерна България“. Настоящата статия ще се опита да картографира това мрачно пространство и да опише по-подробно формите на експроприация и дискриминация във втория от неговите условни кръгове.

Ключови думи: „Бивши“ хора, довоенни елити, комунистически режим, дискриминация.

Още в първите часове след установяването си на 9 септември 1944 г. новата власт започва с ударни темпове да гради системата от механизми за социално деградиране, а в недалечно бъдеще – и за цялостно ликвидиране на обявените за „бивши“ дореволюционни елити. Няколкостотин хиляди техни представители са натикани, в пряк и в преносен смисъл, в място, което, използвайки подзаглавието на Стефан Бочев, можем да наречем „Концлагерна България“. Да се картографира това мрачно пространство, с неговите хоризонтални и вертикални кръгове, ще бъде основна задача на първата част от настоящето изследване. Принципът, който съм възприел, е то да бъде разчленено въз основа на вида и интензитета на репресията – от терор и физическа разправа (първи кръг), през имуществена експроприация (втори кръг) към относително по-меките форми на дискриминация въз основа на работа, образование, пътуване в чужбина и пр. (трети кръг).

Тези условно обособени три кръга на страдания нямат твърди и ясно дефинирани граници. Така, от една страна, преминаването между тях е възможно и в двете посоки – от по-тежките към по-леките, но и обратно. От друга, отделните части на „Концлагерна България“ са нещо като влизащи една в друга матрьошки, при което прикованите към по-тежките вътрешни нива задължително са подложени на всички елементи на натиск и дискриминация от по-леките външни кръгове.

Благодарение на усилията на няколко поколения изследователи вече притежаваме относително добра, макар и непълна, представа за методите на физическа разправа с класовия враг (кръг първи). Затова в настоящата статия ще спра вниманието си главно върху формите на имуществена експроприация, проточили се от края на 40-те до 60-те години на 20. век.

Пропуснатите „недоубити буржоа“ през „дивото правосъдие“ и преливащите се една в друга вълни на терора попадат след 1944 г. във втори, по-външен кръг на „Концлагерна България“. Тук репресията е предимно през незаконното (обиски за обир, изселване) или формално законното (конфискации с присъда, принудително участие във вътрешните заеми, национализация, колективизация, обмяна на парите) отнемане на имущество. В неотдавна излязло свое изследване, следвайки Ернст Нолте и Стефан Куртоа, Ивайло Знеполски определя експроприацията като „символ на класов геноцид“¹. Както и при физическите репресии, тук се сливат няколко различни нива на мотивация. На първо място, разбира се, целта е да се разруши „икономическата база“ на предишния строй чрез национализация на индустрията и колективизация на селското стопанство. В тази идеологическа рамка обаче в много по-голяма степен, отколкото при първия кръг водещи, се оказват стремежите за личностно обогатяване – безскрупулен грабеж на вещи, дрехи, средства, ценности, последван от още по-безочливо присвояване на домовете на „експлоататорските класи“.

Експроприацията като „класов геноцид“:

Прикрити, като обиски, обирите започват още в първите дни на революцията.

Аз си спомням – разказва един от интервюираните – как дойдоха в къщи. Беше 13-ти или 14-ти септември [1944 г.]. Един комунист с автомат и още двама души с него и търсеха дядо ми. Почнаха да тършуват, намериха 5 млн. лева и ги взеха. И ни издадоха една бележка, че ги взимат за нуждите на отряда. Какъв отряд!

¹ Бочев, Ст. Белене. Сказание за концлагерна България. С., ФБНИ, 2003, с. 121.

Нали вече са победили? Нали – „победилата революция“! Победила-та корупция! Победилата лакомия!²

Поради травматичността на преживяното в ранните детски години този пласт е изключително силно запечатан в паметта на повечето респонденти и мемоаристи. Ето защо епизодът с обиските за обир се повтаря многократно в ползваните за това изследване разкази:

Една вечер, през октомври 1944... в квартирата ни нахлуха с оръжие... отвориха гардероба, взеха най-новия му [на баща ѝ] костюм от английски плат и няколко ризи. Единият младеж каза: „Тези дрехи са за мене.“³

Само за първите двадесет дни на декември 1945 г. в София от граждани са иззети 160 кг златни бижута и монети⁴. Всички акционери на акционерното дружество „Рила“ пък са държани в мазетата на ДС близо два месеца, разпитвани и физически малтретирани, докато не „дарят“ на партията 300 000 лв.⁵ Срещу свободата си Атанас Антикаджиев е принуден да „даде“ на околийския комитет на Отечествения фронт сумата от 60 хил. лв.⁶ Случайно подслушан разговор в мазетата на ДС в Ябланица ясно показва, че основната тема в разговорите на новите властници след 9 септември е:

По колко да се иска откуп, за да бъде освободен някой. Те сами не знаеха по колко да обират хората. Накрая се спряха на сумата от 100 000 до 1,5 милиона лева...⁷

При отказ да се плати очевидният рекет, нароченият „бивш човек“ може да бъде въдворен в ТВО. За такъв случай разказва видният социалдемократ д-р Атанас Москов:

Бащата на Гундеров е бивш мелничар, доста заможен. Някакъв агент на Държавна сигурност арестувал периодично сина и

² ИИБМ, ф. 2, оп. 6, а. е. 3, интервю с Й. Й., р. 1936, син на кръчмар и дребен фабрикант.

³ Пак там, ф. 1, оп. 7, а. е. 95, интервю с А. Я., р. 1933, дъщеря на домакин на младежки лагер на „Бранник“.

⁴ Лилков, В., Хр. Христов. Бивши хора по класификацията на Държавна сигурност. С., „Сиела“, 2017, с. 45.; Чакъров, Ст. Боже, прости им, но не забравяй! Записки на един каторжник от „Белене“. С., „Планета 3“, с. 54.

⁵ Герасимов, Г. Политиката в моя живот. Спомени (1944 – 1989). Русе., ИК „Парнас“, 2001, с. 23 – 24. 300 000 лв. от 1944 г. се равняват на приблизително 23 000 днешни лева.

⁶ Иван Тодоров. Как комунистите събираха рекет. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4. Репресиите. С., Работилница за книжнина „Васил Станилов“, 2010, с. 583. Шестдесет хиляди лева от 1944 г. се равняват на приблизително 4600 лв. днешни лева.

⁷ Лазар Данковски. Как секретар-бирникът на Видраре въвлече България във война. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 201. Сто хиляди лева от 1944 г. се равняват на приблизително на 7690 днешни лева, а милион и половина – на 115 320 лв.

за освобождаването му искал и получавал големи суми. Последния път отказали да му дадат откупа, затова синът бил изпратен на лагер.⁸

За да откопчат повече пари, младеж с лента „ОФ“ на ръкава е изпратен при бащата-банкер

Спокойно, байо Тодоре, за парици е работата, току дай, какво над милионче се намери в голямата ти каса.

С разтреперани ръце бащата натъпква в торба 1 360 000 лева⁹, съкровищни бонове и други ценности. Откупването с толкова голяма сума обаче се оказва съвсем кратковременно и не след дълго банкерският син се оказва с присъда в Плевенския затвор¹⁰. Когато жертвите не са толкова имотни, при обиските „изчезват“ и по-дребни предмети, какъвто е случаят с Люба Драндаревска, от която милиционерите открадват „домакинската книжка, с която срещу заплащане се купуваха определени количества храни и дърва за огрев“¹¹. Предмет на „интерес“ за обискиращите са и красиви вази, накити, покъщнина, изобщо – всичко, което привлече интереса им.¹²

Честа практика е убийците, от името на вече убитите, да си поръчват храна, пари, дрехи, вещи. Както установява проучването на Д. Шарланов: „Убийците искат подкупи от близките или от самите жертви, а има немалко случаи, когато се вземат пари, за да бъдат спасени лица, които вече са били убити.“¹³ Обирите на набелязаните от властта жертви минават през три нива – искат се пари от включените в списъците за арест, ограбват се вещи при самото задържане и съпътстващия го обиск и накрая „преките извършители на убийството... имат възможност да се възползват от дрехите на жертвите и все още останалите по тях ценности – пръстени, верижки, часовници и даже златни зъби“¹⁴.

Установената през 1944 г. власт предоставя множество отлични и все легални възможности за дегизиране на обирите. В свое интервю С. С. инвентаризира повечето от тях:

Идваха през вечер, през две вкъщи, по 2 – 3 часа през нощта, с шмайзери, с пушки. Правиха обиски. Какво търсеха – и днес не мога

⁸ Д-р Атанас Москов. Спомени. Възходи и падини. Т. 3. С., Издателство „Захарий Стоянов“ и УИ „Св. К. Охридски“, 2004, с. 64.

⁹ 1 360 000 лв. от 1944 г. се равняват на приблизително 105 560 днешни лева.

¹⁰ Вълчев, Й. С досието напред. С., „Български писател“, 1993, с. 16.

¹¹ Драндаревска, Л. Опозиционерът. Спомени. Ямбол, ИПК „Светлина“, 2007, с. 74.

¹² Антоанета Андреева. Акациевата горичка. – Господинов, Г. (съст). Аз живях социализма. 171 лични истории. С., „Жанет 45“, 2006, с. 47.

¹³ Шарланов, Д. История на комунизма в България, Т. 1. С., „Сиела“, 2009, с. 268.

¹⁴ Пак там, с. 269.

да си обясня. Почнаха да изнудват баща ми да внася пари за заем за възстановяване на народното стопанство¹⁵. Той доброволно беше направил някакви вноски, но те искаха още и още. Искаха му пари за партията, за да може да се установи като политическа сила, с клубове, с платени вече служители. Като собственик на едра градска собственост, му отчуждиха няколко от имотите, които беше закупил. След това го подведоха като незаконно забогатял и го осъдиха да плати още пари на държавата... Взеха [му] в полза на държавата около 700 000 тогавашни лева¹⁶. Една година след това излезе другият закон – за отчуждаването на едрата градска собственост, по силата на който му отнеха 4 – 5 градски имота – един парцел в Момчилград, един парцел с постройки в Кърджали, втори парцел без постройки в Кърджали, един апартамент в Кърджали. Всичко това се отчужди и се даде на други, верни другари, които се бяха изявили тогава като членове на партията.¹⁷

За натиск да запише облигации от Вътрешния заем от 1945 г., разказва и габровският индустриалец Андрея Момерин. Един ден във фабриката му идват представители на ОФ и му нареждат да поеме ценни книжа за 10 млн. лв.¹⁸ След хиляди уговорки и дълъг пазарлък Момерин в крайна сметка се задължава с 8 млн.¹⁹ По идентичен начин преминава „кампанията“ за поредния Вътрешен заем, сключен през 1951 г. Обявен за „кулак“ и изключен от ТКЗС дядото на Ана Василева е принуден да запише 150 000 лв., парите, с които е искал да купи собствена вършачка²⁰. Нямащ достатъчно средства, за да покрие определената му от местния партиен лидер „квота“ от заема, Цвятко Христов е заплашен с лагер и през нощта се самоубива.

Фабриканти, търговци, едри занаятчии и по-заможни лица със свободни професии са удобна мишена на всевъзможни кампании за „помощи за участниците в Отечествената война, подпомагане на жертвите на фашизма, на югославските деца, за „Червения кръст“, за „изграждане“ на отечественофронтовски комитети, пионерски лагери, вечеринки.“ Само за фонд „Елек-

¹⁵ Т. нар. Заем за свободата от 1945 г.

¹⁶ 700 хил. лв. се равняват на почти 27 хил. днешни лева.

¹⁷ ИИБМ, а. е. 2011-02-18, интервю със С. С., р. 1929, син на търговец, съден от Народния съд.

¹⁸ 10 млн. лв. представляват малко над 503 хил. днешни лева.

¹⁹ **Андрея Момерин.** От Диарбекир до Белене и по-нататък. С., „Делова седмица“, 2005, с. 119.

²⁰ **Ана Ст. Василева.** Под утайката от страх и мълчание. – Това е моето минало Спомени, дневници, свидетелства (1944 – 1989). Т. 1. С., „Сиела“/ИИБМ, С., 2010, с. 44. 150 хил. лв. представляват малко над 3700 днешни лева.

трификация и индустриализация“ промишлените предприятия са принудени да дадат 3 млрд. лева²¹. Средно на търговска фирма от района на Варна само за 1945 – 1946 г. се падат „доброволни“ помощи в размер на 173 хил.²²

Дивата експроприация, ако перифразираме Ивайло Знеполски, е вкарана в някакви формални рамки със Закона за конфискуване на придобити чрез спекула и по незаконен начин имоти, приет в началото на април 1946 г. Периодът, в който ретроактивно се търсят „спекулативните“ печалби, е изключително дълъг и започва още от 1 януари 1935 г. Очевидно срокът е определен не по някаква видима историческа логика (дори по Народния съд процесите обхващат заемали различни постове от 1941 г. насетне), а е подчинен изцяло на политическата целесъобразност. Конфискуват се имуществата не само от „незаконно придобилия ги“, от наследниците му, но даже от трети лица. Предметът на закона е формулиран предумишлено широко: „Всяко увеличение на имотното състояние на юридически и физически лица, за което те не могат да докажат, че се оправдава от нормалните им доходи“²³. Нещо повече, освен предметът на престъпление (спекула и пр.) се предвижда отнемане и на „всички имуществата, които биха се преценили като бързо увеличени“²⁴.

За практическото приложение на конфискационното законодателство не се знае почти нищо. От малкото известно е видно, че то се ползва като удобен инструмент за нанасяне на удар върху „бившите хора“, които все още разполагат с някакъв стопански ресурс. В Габрово например вестник „Борба“ – орган на местния Околийски комитет на Българската работническа партия (комунисти), незабавно публикува списъци на „грабители на българския народ, които трябва да дадат сметка от къде и по какъв начин са натрупали неимоверни богатства“²⁵. Като заподозрени в тях са включени 87 индустриалци, собственици на над половината памукотекстилни предприятия. Дневникът на

²¹ 3 млрд. лв. представляват приблизително 151 млн. днешни лева.

²² Луджев, Д. История на обществените групи в българските градове в средата на XX в. С., УИ „Св. К. Охридски“, 2005, с. 201. 173 хил. лв. се равняват на малко над 8700 днешни лева.

²³ Канушев, М. Социалното инженерство – социологически ключ за разбиране на (българския) комунизъм. – Знанието като ценност, познанието като призвание. Юбилеен сборник в чест на професор Пепка Бояджиева. С., „Изток-Запад“, 2015, с. 314.

²⁴ Постомпиров, Ив. Стопанските дейци в Габрово след 9 септември 1944 г. – от „патриотични индустриалци“ до „бивши хора“ (1944 – 1947 г.). – Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, 2019, № 4, с. 378 – 379.

²⁵ Пак там, с. 379.

Никола Мушанов от това време указва, че след като хилядите конфискационни дела са вече започнали, неочаквано правителството съставя комисия, „която влиза в пазарлък с подведените под отговорност, но делата им са още в следствието, и с които се спогоди, делата им се прекратяват“. Целта е прозрачна – да се „откупят“ нарочените, плащайки милиони на „народната власт“. „Иска се – продължава Мушанов – на един индустриалец 100 милиона, на друг 10 000, на трети – 5, 8 милиона, 500 хиляди, 200 хиляди и т. н.“²⁶

Още по-решителен удар върху „бившите хора“ е нанесен с приетия през април 1948 г. Закон за отчуждаване на едрата градска покрита недвижима собственост. С него секват и последните доходи, на които „недоубитата буржоазия“ може да разчита²⁷.

*След като [диктатурата на пролетариата] ми отне хляба [Дафинов е уволнен като офицер през 1946 г.] и отне и дома ми, „моята крепост“, което още може да ми отнеме, е животът ми. Но докато това не стане, не ще позволя да ми отнеме нищо повече, и най-вече – човешкото ми достойнство.“*²⁸

Законът за отчуждаване на едрата градска покрита недвижима собственост взема в полза на държавата срещу символично обезщетение всички притежавани имоти. Всъщност, както отчетливо показват много от събраните за това проучване спомени, компенсацията за отнетите имоти е съвсем фиктивна. Предвидено е обезщетението да се плаща не в пари, а в държавни облигации по занижени оценки на имота, като преди това се приспадат всички дължими данъци и такси. Член 15 от закона обаче постановява, че обезщетение няма да се дава за отчуждени имоти на собственици, „които активно са служили или помагали“ на немската и на италианската армия през Световната война; на „българската фашистка полиция, жандармерия или армия в действията им срещу бойците против фашизма и техните организации, през времето от 1 март 1941 г., до края на 1944 г.“, както и на „чуждите агенти и шпиони и на уличените в дейност за реставриране на фашистката диктатура след 9 септември 1944 г.“. В крайна сметка, както разказва бившият управител на БНБ Тодор Вълчев: „Обещаното обезщетение в държавни облигации въ-

²⁶ **Мушанов, Н.** Дневник. Спомени. Автобиография. С., „Изток-Запад“, 2017, с. 476. 100 млн. се равняват почти на 5,035 млн. днешни лева.; 10 хил. лв. – на днешни 504 лв.; 5 и 8 млн. – на 252 и 402 хил.; 200 и 500 хил. – на 10 и на 25 хил. днешни лева.

²⁷ **Обрейков, Л.** Обрейкови. Пловдив, „ИНМ“, 2007, с. 251.

²⁸ **Дафинов, З.** Под диктатурата на пролетариата (1944 – 1956). Спомени, дневници, писма. С., ИК „Родина“, 1998, с. 153.

общо не бе дадено“²⁹.

Изключение Законът за отчуждаване на едрата градска покрита недвижима собственост прави само за по едно жилище (къща или апартамент) и едно дюкянско помещение на семейство, независимо от броя на членовете му.³⁰ Фактическата собственост върху тази съвсем минимална оцеляла част от притежаваното имущество е допълнително ограничена чрез въведеното още в 1947 г. принудително настаняване на наематели, т. нар. „доброволно самосгъстяване“ (вж. по-долу). През пролетта на 1949 г. бившите собственици са обложени с огромни данъци за национализираните им година по-рано жилища.

Каква гавра – записва в дневника си Здравко Дафинов – *да отнемат имотите на хората и да ги накарат след това допълнително да плащат данъците и ипотеките върху тях!*³¹

В немалка част от случаите финалният епизод от експроприацията на жилището, от което собствениците все пак са запазили някаква малка част за семейните си нужди, идва години по-късно, през 70-те и дори в началото на 80-те години. Подобна е съдбата обикновено, но далеч не само, на по-представителни къщи в центъра на големите градове. Имотът е окончателно отчужден, за да се задоволи желанието на някои виден партиец да използва сградата като свой по-представителен офис или пък понеже е решено „старото“ здание да бъде разрушено, и на негово място – издигнат „нов“, социалистически панелен блок „с балкончета и веещи се гащи по тях“³².

Иван Марков например си спомня как кметът на града дошъл да разгледа бъдещата канцелария и видял монограма с преплетени К. и Д. на дядото на респондента. Чувствайки се вече пълновластен господар в чуждия дом, безочливият партиен функционер, Керчо Джамбазов, заявил: „К. Д. – Направо, построено за мен!“ След няколкогодишен натиск върху собствениците на истина къщата е отнета³³. През сходна емоционална раздяла с бащиния дом е принуден да мине и Ц. Л. Като културен паметник от местно значение за разрушаването на къщата му е нужно предварително одобрение от Националния институт за паметни-

²⁹ **Тодор Вълчев.** – Историята, населена с хора: Българското общество през втората половина на XX век. Т. 1. Интервюта. С., „Гутенберг“, 2005, с. 717.

³⁰ Закон за отчуждаване на едрата градска покрита недвижима собственост. – Държавен вестник № 87, 15 Април 1948.

³¹ **Дафинов, З.** Под диктатурата на пролетариата, с. 182.

³² **Данаилов, Г.** Доколкото си спомням. С., Ф „СДБ“, 2000, с. 150.

³³ Допълнително интервю към ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а. е. 8, проведено с Иван Марков за това изследване.

ците на културата. Властите обаче решават да заобиколят тази разпоредба на закона и да действат на принципа: „Като я счупиме, после ще се оправиме партийно, някак си.“ С помощта на местни интелектуалци Ц. Л. успява да спаси сградата, но все пак е изселен от нея и компенсиран с панелен апартамент³⁴. Асходен случай, при който „някакви другари хвърлиха око на плевенската къща [на брата на бившия земеделски министър Христо Оббов]... и решиха да я съборят и да спретнат едно блокче“ разказва и Георги Данаилов³⁵. Елена Атанасова пък описва съдбата на отнетия последен дом на Беба Бурова, дъщеря на Атанас Буров³⁶.

Обикновено се счита, че национализацията е проведена с един удар в 11 ч. на 23 декември 1947 г., когато са иззети 6094 предприятия, сред които 3377 средни и дребни (занаятчийски) заведения³⁷. Процесът на одържавяване на индустрията, застраховането и банките обаче преминава през няколко етапа, които спокойно можем да наречем национализация преди/след национализацията.

Още с влизането на частите на Червената армия като вражеска собственост са иззети всички четиридесет и едно промишлени заведения, банки и застрахователни дружества с унгарско, италианско и германско (в това число австрийско и чехословашко преди 1939 г.) участие. Активите им са оценени на 1.54 млрд. лв., а сред тях попадат някои от най-големите дружества в страната. Наред с чужденците, собственици в дружествата са и редица българи, деградирани скоро до „бивши хора“³⁸. Одържавяването на застрахователния сектор е осъществено през 1946 г., а на банките – на 27 декември 1947 г. През 1948 г. следва национализацията на товарните плавателни съдове, едрият селскостопански инвентар и на горите³⁹. По същото време са одържавени и всички частни аптеки⁴⁰. Към 1946 г. в страната има 1,1 млн. земеделски стопанства с обща площ от 46 млн. дка. Тринадесет години по-

³⁴ ИИБМ, ф. 2, оп. 6, а. е. 4, интервю с Ц. Л., р. 1950, син на търговец и внук на съден от „Народния съд“.

³⁵ Данаилов, Г. Доколкото си спомням, с. 150 – 151.

³⁶ Атанасова, Е. Когато вече не мълчим. С., Издателско ателие „Аб“, 2000, с. 248 – 249.

³⁷ Марчева, И. Политиката на стопанска модернизация в България по време на Студената война. С., „Литера“, 2016, с. 68.

³⁸ Иванов, М., Д. Вачков, Ц. Тодорова. История на външния държавен дълг на България, 1878 – 1990. Т. 3. С., БНБ, 2009, с. 15.; Никова, Г. Българското стопанство между Германия и Съветския съюз. Ликвидирането на германското технологично влияние в България. – Исторически преглед, 1999, № 3 – 4, с. 88 – 90.

³⁹ Пак там, с. 69.

⁴⁰ Луджев, Д. Град на две епохи, с. 489.

късно, когато колективизацията приключва, те са „окупирани“ в близо 4000 ТКЗС-та.⁴¹ Формално земята остава собственост на селяните, но практически те не са в състояние да се ползват нито от нея, нито от предадения на кооперативите работен добитък и земеделски инвентар. Получавана парична рента е отменена постепенно след 1953 г.⁴²

При национализацията, наред с производствените активи, индустриалците са лишени и от своите финансови спестявания. Блокирани са всички влогове, в това число и детските, а намерените налични суми във фабричните каси и по домовете, заедно с много от личните вещи – са иззети⁴³. Експроприацията цели не само да отнеме собствеността на „бившите хора“, но и да ги лиши от възможност да водят какъвто и да е нормален живот:

Изведнъж обедняхме съвсем – спомня си синът на бивш офицер, чиито чичовци притежават малко предприятие – защото нямаше вече от какво да живеем. Влог в банката не знам дали сме имали, а и да сме имали, той е бил незначителен. Обаче имаме доход от тая фабрика за консерви. Този доход секна. Аз тръгнах да търся друга работа обаче никой не ти дава работа, защото си вече белязан.⁴⁴

„Да изгоним малко сволоч от София“

По очевидни, биографични причини споменът за национализацията на живите съвсем доскоро „бивши хора“ е по-блед. През втората половина на 40-те години повечето от респондентите и мемоаристите, са все още деца или юноши. Паметта за изселванията и отнемането на дома обаче са сред най-травматичните моменти в техния живот заради „насилствено изключване от едно физическо пространство и прекъсване на съществуващите социални връзки“⁴⁵. Напълно се разрушава съществуващата сигурност и относителна подреденост на живота, заменени с „практическа неуреденост на всекидневието“, нарочно поддържана през дълъг период от време⁴⁶. Така, наред с имуществената

⁴¹ Груев, М. Преорани слокове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад. 40-те – 50-те години на XX век. С., „Сиела“, 2009, с. 26 – 27.

⁴² Пак там, с. 260 – 261.

⁴³ Аладжов, П. Върховен комисар. Един живот в служба на стопанството. Спомени. С., УИ „Св. Кл. Охридски“, 2000, с. 217.

⁴⁴ ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а. е. 13, интервю с Н. С., р. 1925, син на офицер, съветник на цар Борис III, осъден на смърт от „Народния съд“.

⁴⁵ Любенова, Р. Управляемост на социалистическото всекидневие.: „Държавна сигурност“ между свидетелските ретроспекции и официалния дискурс. Пловдив, 2023 (дис.), с. 172.

⁴⁶ Пак там.

и душевна травма, „бившите хора“ са поставени в състояние на несигурност, чийто край е неясен заради произволността на повечето дискриминационни мерки, прилагани от режима. И нещо много важно, отново усетено от Росица Любенова – изселванията поставят лишените от дом семейства под една „екстремална видимост – от страна на жителите на новото местоживееие и от страна на властта“⁴⁷.

*Татко твърдеше, спомня си Д. Папазов, че за него изселването е по-тежко от лагера. Защото колкото и да е било тежко там, те са били по-свободни. Казваше ми: „Аз там [в лагера] можех да си говоря с мои приятели, докато тука нищо не можеш да кажеш. Страх те е. Там нямаше заплаха за семейството или поне аз не я виждах, а тук тя е ежедневна.“*⁴⁸

Стотици разкази преповтарят общата схема – неочаквано нахълтване на въоръжени милиционери, обикновено по малките часове на нощта⁴⁹, бланки със заповеди, в които на ръка е попълнено името на изселваното семейство⁵⁰, нереално кратък срок за опразване на жилището – между 24⁵¹ и 72 часа⁵² „в зависимост от настроението на милиционерския началник“⁵³, разрешение да се вземат само дрехи и най-необходимите вещи, административно отнемане на жителството⁵⁴ и задължително интерниране на най-малко 100 – 200 км⁵⁵ от родния град или село⁵⁶. Не са редки случаите, целенасочено или поради недоглеждане, когато членовете на едно семейство са принудително разделяни. Едни са изселени, а други не са включени в заповедта и остават на досе-

⁴⁷ Пак там, с. 173.

⁴⁸ ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а. е. 11, интервю с Дончо Папазов, р. 1939, син на представител на една от известните фабрикантски фамилии, въдворен в Белене.

⁴⁹ Аладжов, П. Върховен комисар, с. 202.

⁵⁰ Своята заповед за изселване публикува Даскалов, Н. Няма оазиси в червената пустиня С., „Сиела“, с. 47.

⁵¹ Цветанска, К. А. Хубаво е да имаме, но да пазим и съвестта си жива. – Това е моето минало. Т. 1, с. 242.; Неделчева, М. Г. Защото не те харесвам. – Това е моето минало. Т. 2, с. 88.

⁵² Данаилов, Г. Доколкото си спомням, с. 54.

⁵³ Бойка Денчева. Милиционерски рекет. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 287.

⁵⁴ За жителството вж. изследването Везенков, Ал. Софийското жителство (1942 – 1990). – 120 години столица. Юбилеен сборник. С. АИ „М. Дринов“, 2000, с. 237 – 244., както и Брунбауер, У. „Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944 – 1989). Русе, МД „ЕлиасКанети“, 2010, с. 192 – 193.

⁵⁵ ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а. е. 1, интервю с В. Б.-Ч., р. 1934, дъщеря на едър тютюнотърговец, съден от „Народния съд“, а по-късно пратен на лагер.

⁵⁶ Лилков, В. Наши хора по класификацията на БКП. С., „Сиела“, 2023, с. 392 – 408.

гашното си местожителство⁵⁷.

*Мама опаковаше, хлипайки, татко търсеше безуспешно роднини и превоз. Аз стоях на улицата в дъжда пред купчина покъщнина, опитвайки се да продам нещо, за да имам пари за 400-те километра до Тутракан и за превоз на багажа. Пред съседните къщи имаше още десетина такива купчини... Появяваха се и хиени, които предлагаха да купят на безценица мебелите... Намериха се все пак и приятели, много от вещите ни намериха място на таваните им.*⁵⁸

Понякога, когато домът им не е определен за настаняване на някой „отговорен другар“, още докато се суят, за да стегнат най-необходимото, със свито сърце изселените се сблъскват с познати и непознати, които без никакво притеснение изнасят всичко, което им хареса от жилището⁵⁹. Подобен разказ предава например Петко Драгойков за видинското село Големаново. Тук мародерите проявяват известен свян и изчакват нарочените семейства да напуснат домовете си, преди да започнат с набезите. Краде се всичко – от домашни животни до покъщнина, а обикновено от останалия „безстопанствен“ имот се възползват доброволните сътрудници на милицията, членове на БКП или симпатизанти на всяка власт⁶⁰.

Трогателна е историята на майката на Мария Неделчева, която тя споделя по-късно с дъщеря си:

Когато опразних апартамента, се спрях на вратата. Нямах време за спомени, сълзи или каквото и да е друго. Всичко бях изнесла. Огледах се. На покрива в антрето бях забравила една крушка. Стъпих на един кашон и я отвих. След това заключих и си казах: „Е, успех. И една крушка няма да ви оставя!“⁶¹

В някои от случаите властите изрично определят новото местожителство, обикновено в някое от Добруджанските села, но нерядко за режимае важно собствениците просто да опразнят имота, нехаейки къде конкретно ще се преместят. Синът на „бившият“ офицер Иван Дренков обяснява в своите спомени разликата между двете категории изгонени от дома си „недоубити буржоа“:

⁵⁷ АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 23, оп. 2, а. е. 2, л. 103 – 104.

⁵⁸ Стефан Бояджиев. Животът ни остана след нас. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 378.

⁵⁹ Цанка Бояджиева. Като се сетя за това – осъмвам. – Даскалова, К. и др. (съст.). Техните собствени гласове. Интервюта по устна история. С., „Полис“, 2003, с. 66.

⁶⁰ Драгойков, П. Комунистическите репресии в Големаново. Документални разкази. Пловдив, [изд. авт.], 1995, с. 35.

⁶¹ Неделчева, М. Г. Защото не те харесвам. – Това е моето минало. Т. 2, с. 89.

Изселените са лишени от софийско жителство и по заповед на милицията в срок от 24 часа или една седмица, според случая, трябва да напуснат София и да се установят на ново местожителство, определено от милицията. Докато интернираните са закарани принудително от милицията на местожителство, определено от милиционерските власти. Там интернираните се намират под постоянно наблюдение и са задължени ежедневно или ежеседмично да ходят да се разписват в милиционерското управление.⁶² (с. 20).

В отделни случаи с връзки⁶³, а сигурно и с подкупи, изселените „бивши хора“ успяват да променят мястото, в което трябва да отидат, като издействат да се настанят при свои роднини⁶⁴, близки⁶⁵ или приятели⁶⁶. Други пък рискуват и самоволно се отправят към различни от определените им селища. Така обаче те стават на практика нелегални, тъй като личните им документи са вече изпратени към административно определените им местоназначения⁶⁷. Син на убит „по Девети“ търговец, изселен през 1948 – 1949 г. в Ихтиман например си спомня, че е принуден да се върне „нелегално“ в столицата, за да намери по-лесно работа. През 1955 – 1956 г. обаче:

Една жена ме наклевети, че не съм софийски жител. Отидох при приятели и казвах: „Аз съм нелегален.“ ... Един приятел наш [който работи на частно], ми даде личната си карта, даде ми трудовата книжка и аз работех на негово име 7 – 8 години.⁶⁸

В други случаи обаче именно настанилите се на висок пост роднини, близки или познати, „правят кариера“ на гърба на обявените за „бивши хора“ като отказват помощ или дори сами инициират изселването⁶⁹. Или пък поставят условия, които допълнително сипват сол в отворилата се и без това достатъчно дълбока рана. В безсилието си изселеният през 1957 г. Неделчо Стоилов се обръща към свой приятел, който работи в Пионерския хор, чийто директор пък е жената на сдобилия се със зловеща слава зам.-министър на вътрешните работи Мирчо Спасов. Макар и

⁶² **Дренков, Ив.** Госпожо Дреникова, първо ще разстреляме децата ви... 13 септември 1949. [С.], Контекст, 2007, с. 20.

⁶³ ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а. е. 14. Интервю с И. С., от виден банкерски род, чичо ѝ е съден по трайчокостовистките процеси.

⁶⁴ **Данаилов, Г.** Доколкото си спомням, с. 54.

⁶⁵ **Неделчева, М. Г.** Защо не те харесвам. – Това е моето минало. Т. 2, с. 89.

⁶⁶ **Бочев, Ст.** Белене, с. 40.

⁶⁷ **Аладжов, П.** Върховен комисар, с. 202.

⁶⁸ ИИБМ, ф. 2, оп. 4, а. е. 14, интервю с А. К., син на убит по Девети търговец, изселен през 1948 – 1949 г.

⁶⁹ **Андреев, А., Ив. Андреев.** Моят живот и моята съдба. С., „Тип-топ прес“, 2009, с. 239 – 240.

опосредствана, връзката дава резултат и Спасов се съгласява да освободи от изселването съпругата и децата на Стоилов, но при условие че той се разведе. „От страх, а и под натиск може би“, жена му завежда дело за развод. И макар скритото споразумение помежду им е бракът да бъде разтрогнат само формално, в крайна сметка семейството се разпада⁷⁰.

След продължително пътуване – с влак (по две семейства в конски вагон)⁷¹ или в каросерията на камион без брезент (средно по 10 – 15 изселници)⁷², изгнаниците най-сетне се добират до новото си местообитание, където са настанени от властите⁷³ или са принудени сами да намерят жилище под наем.

Обобщенията на база отделни спомени са трудни, но все пак изглежда по-голяма отзивчивост към изгнаниците проявяват предимно хора, споделящи по някакъв начин съдбата им – набедени за кулаци или „пострадали от мероприятията на народната власт“⁷⁴. Малцина имат шанс обаче да се сблъскат с добри хора. Освен в случаите, когато отседат при роднини и близки, новите квартири са в окаяно състояние – изоставени къщи без прозорци и врати⁷⁵, мазета⁷⁶, тавани, преградени коридори⁷⁷, летни кухнички или отделни стаи, изоставени постройките⁷⁸, бараки⁷⁹, плевни⁸⁰, обори⁸¹ и дори земянки⁸² в покрайнините. Цели семейства живеят в общо помещение и спят – трима, четирима и повече

⁷⁰ **Неделчо Стоилов.** Разбиха семейството ми. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 86 – 87.

⁷¹ ИИБМ, ф. 2, оп. 2, а. е. 4, интервю с Д. К., р. 1936, произхождащ от фамилия, тясно свързана с опозиционния БЗНС – Никола Петков.

⁷² **Аладжов, П.** Върховен комисар, с. 202.; **АКРДОПБГ/ДСРСБНА-М. ф. 1, оп. 1, а. е. 1254, л. 41-а.**

⁷³ **Неделчева, М. Г.** Защото не те харесвам. – Това е моето минало. Т. 2, с. 90.

⁷⁴ Семейството на Георги Герасимов е прието от местния учител, на чиято врата има изписан надпис „Кулак – народен враг“. Герасимов, Г. Политиката в моя живот, с. 29. Близките на Ив. Дреников също са подслонени от обявления за кулак Ангел Станев. **Дренков, Ив.** Госпожо Дреникова, първо ще разстреляме децата ви, с. 18.

⁷⁵ **Петкова, Ц. Т.** Вода от извора (Хроника на моя род). Видин. Издателство „Видин“, с. 72.

⁷⁶ **Илиев, Д.** Моят живот и моята съдба. С., „Тип-топ прес“, 2009, с. 704.; **Стефан Бояджиев.** Животът ни остана след нас. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 379.

⁷⁷ ИИБМ, ф. 2, оп. 4, а. е. 14.

⁷⁸ Пак там, ф. 2, оп. 17, а. е. 11.

⁷⁹ **Санкева, Т. А.** Мрачни спомени. – Това е моето минало, Т. 2, с. 402.

⁸⁰ **Герасимов, Г.** Политиката в моя живот, с. 29.

⁸¹ **Драгойков, П.** Комунистическите репресии в Големаново, с. 36.

⁸² ИИБМ, ф. 2, оп. 7, а. е. 1, интервю с П. Д., р. 1945, син на виден юрист и внук на бивш депутат и член на ръководството на една от „буржоазните“ политически партии.; **Стефан Бояджиев.** Животът ни остана след нас. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 378.

души – на едно легло или по земята⁸³. Особено тежко е положението им през зимата, когато водата замръзва по стените, а „за да си мием зъбите, трябваше да трошим лед“⁸⁴. В търновското село Миндя Петранка Кирова е настанена заедно с други изселени в празна къща, общо 9 души в стая:

*Нямаше място нито за легло, нито за маса. За спане постилахме, каквото имаме, направо на пода. През деня изтегляхме багажа в страни, за да можем да се движим и храним. Беше студено, а можехме да се стоплим единствено през деня на слънце.*⁸⁵

Обобщавайки една от вълните на интернирания от 1948 г. ген. Йонко Панов, зам.-министър на вътрешните работи и началник на Гранични войски, също посочва, че пет месеца по-късно:

*Къщите, в които са настанени изселените, не са ремонтирани и много от тях са без врати, без прозорци и с липсващи керемиди... Преселниците все още стоят външлявали. Не са проявени никакви грижи по отношение на хигиена и здравеопазване, не са снабдени с крайно необходимите материали за долно облекло. Не е уредено правното положение на преселените.*⁸⁶

Децата на изселените се записват в местните училища, където нерядко са посрещани враждебно от учителите и останалите ученици. Цели две години 5-годишната Бойка Денчева е оставена сама на чин, „за да не се разколебае вярата на другите ми съученици в безпогрешността на „бащата на прогресивното човечество“⁸⁷. Стефан Бояджиев е „осъден“ на още по-дълъг срок – три години, през които „по нареждане отгоре, съучениците ми не ми проговориха нито дума – все едно не бях сред тях“⁸⁸. Връстникът им по възраст и другар по съдба Георги Герасимов си спомня как:

*При манифестации... ни подреждаха на последната редица, въпреки че бяхме пълни отличници. Трябваше да се знае от всички селяни, че децата на изселените са втора категория хора.*⁸⁹

Изселената в с. Мадара, Шуменско, Милка Станишева пък споделя как веднъж, докато играе със съседските деца, в двора

⁸³ ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а. е. 1.

⁸⁴ Пак там, ф. 2, оп. 17, а. е. 11.

⁸⁵ **Петранка Кирова**. Като потеглихме, всички заплакаха. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 48.

⁸⁶ **АКРДОПБГДСРСБНА-М**. ф. 12, оп. 1, а. е. 347, л. 48.

⁸⁷ **Бойка Денчева**.милиционерски рекет. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 287 – 288.

⁸⁸ **Стефан Бояджиев**. Животът ни остана след нас. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 379.

⁸⁹ **Герасимов, Г**. Политиката в моя живот, с. 36.

им влизат милиционери, които записват имената на другарчетата ѝ и на техните родители:

От този момент свърши моето детство. Наплашените деца предупредиха и останалите от училището. Пълна изолация. Никой не дружеше с мен. Едно малко, абсолютно невинно безпомощно момиченце, белязано и поставено в черния списък. „Това е детето на „онези“ хора, изселените.“⁹⁰

По-възрастните трудно намират препитание и са принудени да се захванат с всяка попаднала им работа. А тя е предимно в строителството⁹¹, мините⁹², хамалин на гарата⁹³, в чистотата, селското стопанство⁹⁴ или доменните пещи⁹⁵. На някои места от ТКЗС-то отпускат по няколко декара на изстрадалите семейства, за да могат да се прехранват⁹⁶. Докато се сдобият с каква да е работа, интернираните буквално гладуват, лишени от купони за хляб, които съгласно разпоредбите не се дават на „нетрудови и празноскитащи елементи“⁹⁷. Понякога на местните магазини е забранено да им продават храна⁹⁸. Поради това, докато стъпят на краката си, изселените могат да разчитат само на милостиня от околните и помощ от близките, които им пращат колет и кошници със стар хляб⁹⁹.

Не са редки случаите, при които местните, дори някои от роднините на изселените, обикновено ги избягват от страх. Често те дори минават на отсрещния тротоар, което обрича „бившите хора“ на потискаща самота¹⁰⁰. Особено експресивно, тази тягостна картина е обрисувана в дневника, който Никола Мушанов води по време на интернирането си в Търново:

⁹⁰ **Милка Станишева.** Детето на онези хора. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 219.

⁹¹ **Данаилов, Г.** Доколкото си спомням, с. 65.; **Венедиков, П.** Спомени. С., ИК „Проф. П. Венедиков“, 2003, с. 467.

⁹² ИИБМ, ф. 2, оп. 2, а. е. 4.; **Мимоза Димитрова.** Незавършен разговор. – Горчиви истини. Свидетелства за комунистическите репресии. С., Център за подпомагане на хора, преживели изтезание – АСЕТ, 2003, с. 138.

⁹³ ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а. е. 1.

⁹⁴ **Герасимов, Г.** Политиката в моя живот, с. 29.

⁹⁵ **Шалев, Т.** Не съм живял на колене. Благоевград, РИК „Ирин-Пирин“, 2015, с. 123 – 134.

⁹⁶ В село Окорш, Дуловско семейството на Цветана Джерманова получава от местния агроном „половин дка засят с царевица да си го обработва и 200 кв. м бостан“. **Джерманова, Ц.** Спомени от лагерите, с. 158.

⁹⁷ **Бойка Денчева.** Милиционерски рекет. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 287.

⁹⁸ **Цанка Бояджиева.** Като се сетя за това – осъмвам. – Даскалова, К. и др. (съст). Техните собствени гласове, с. 64 – 65.

⁹⁹ **Милка Станишева.** Детето на онези хора. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 219.

¹⁰⁰ ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а. е. 11.

Не съм в затвор, но затворен е за мене светът. И действително, какво могъщо изобретение! Да не можеш да се срещаш с никого – никой не желае да се среща с тебе, защото го е страх, че ще бъде преследван; да не можеш да отидеш у никого; виждайки и чувствайки, че никой не те желае в къщата си от страх да не бъде обвинен, че общува с тебе... Този режим в някои отношения е по-лош от затвор. В затвора поне има едно „общество“, с което затворникът общува, размишлява и има надежда да излезе от затвора на свобода.¹⁰¹

Помнят се обаче случаи и на известни или неизвестни доброжелатели, които поемат риска да подпомогнат изгнаниците с храна, топла дреха, подслон или работа¹⁰². Милка Станишева разказва как за Бъдни вечер:

*Някой подхвърли вързоп пред вратата ни... взехме го, а вътре половин печена гъска, хубава селска погача, домашно сирене и други неща... не си спомням всички. Посрещнахме и ние Коледа.*¹⁰³

Изглежда по-милостиви към изгнаниците са турците, в чиито села често са интернирани „бившите хора“. Изселеният на няколко пъти след лагера край Ловеч Никола Дафинов по думите му има „щастие в нещастиято“, че живее между турци: „Те ме разбираха, помагаша ми и мисля, че ме обичаха.“¹⁰⁴ А когато пред вратата на изселеното в Лом семейство Денчеви се събира тълпа, крещяща: „Смърт!“, единствен съседът им турчин се осмелява да ги скрие за през нощта, „за да не стане... някой сакатлък“¹⁰⁵. Като цяло, макар с „течение на времето доверието и добронамереността на селяните... към всички нас – изселените, извънредно много се увеличи“ изгонените общуват предимно помежду си¹⁰⁶, тъй като местните се страхуват да не бъдат заподозрени от властта¹⁰⁷. В Търново, където има също много изселени семейства, се образува „нещо съдружие, в което всекиго помагаше с каквото може на другия“¹⁰⁸.

„По-опасните“ от изселените са задължени да се разписват ежедневно в местното управление на МВР, а за всички заселени ДС от-

¹⁰¹ Мушанов, Н. Дневник, с. 681 – 682, 693.

¹⁰² Аладжов, П. Върховен комисар, с. 202 – 203.; Данаилов, Г. Доколкото си спомням, с. 68.

¹⁰³ Милка Станишева. Детето на онези хора. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 220.

¹⁰⁴ Никола Дафинов. – Станилов, В. За малка справка, с. 99.

¹⁰⁵ Бойка Денчева. Милиционерски рекет. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 288 – 289.

¹⁰⁶ Ал. Добринов. Умъртвени години. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 167.

¹⁰⁷ Никола Дафинов. – Станилов, В. За малка справка, с. 103.

¹⁰⁸ Стефан Бояджиев. Животът ни остана след нас. – Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4, с. 379.

крива специални лични дела¹⁰⁹. На интернираните е забранено да напускат околията¹¹⁰, а понякога – дори чертите на селището, в което са изселени¹¹¹. Напускането на районите на въдворяване става само с предварително разрешение: за посещение на други селища от околията – от околийския началник на МВР, за населени места в същия окръг – от окръжния началник на МВР, а за напускане на окръга – лично от министъра на вътрешните работи. Изселените са предупреждавани, че „при неспазване на горното, ще бъдете въдворени в ТВО“¹¹². През втората половина на 60-те и през 70-те години, „отклонилите се“ са осъждани на до 8 месеца затвор или намаляване с 25% на заплатата за „скитничество“ и „самоволно напускане“ на мястото, в което са интернирани¹¹³. Изключения не се допускат дори при належаща нужда за лечение или при смърт на близък роднина. На София Игнатова например не е разрешено да посети намиращия се на смъртно легло свой брат с циничната резолюция: „Тъй като с нищо няма да [му] помогне“¹¹⁴.

Изселванията започват още в края на 1944 г., а първи в провинцията са въдворени роднините на попадналите в месомелачката на Народния съд¹¹⁵. Кампанията се организира по станалата по-късно класическа схема, която вече описах. Броени дни преди Коледа жени, деца и старци със съвсем малко багаж са откарани в Дома на слепите в покрайнините на София, а оттам – през гарата на Захарна фабрика, са транспортирани в конски вагони към Русе¹¹⁶. Пътуването продължава два дни, а на семействата не е дадена никаква информация накъде ги водят. „Сред атмосферата на тогавашния постоянен страх – разказва по-късно Пантелей Киселов – не бе дори мислимо да запитаме къде и защо ни отвеждат.“¹¹⁷ Затова, когато през процепите на вагона виждат Дунава, са обзети от „кошмарната мисъл“, че ги карат към Сибир.

На втория ден изселените достигат до Русе, след което с автобуси са откарани в Исперих. Там преспиват в някаква по-голяма

¹⁰⁹ ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а. е. 1.; **Михаил Багрянов**. – Историята, населена с хора. Т. 2, с. 470.

¹¹⁰ ИИБМ, ф. 2, оп. 2, а. е. 4.

¹¹¹ **Аладжов, П.** Върховен комисар, с. 220 – 221.

¹¹² АКРДОПБГДСРСБНА-Пз, ф. 7, оп. 1, а. е. 43, л. 21.

¹¹³ **Борис Гиков**. – **Станислав, В.** За малка справка, с. 94.

¹¹⁴ АКРДОПБГДСРСБНА, делоV, а. е. 43173, л. 17.

¹¹⁵ **Огнянов, Л.** Държавно-политическата система на България. 1944 – 1948. С., Издателство на БАН, 1993, с. 114.

¹¹⁶ **Луджев, Д.** Град на две епохи, с. 187.

¹¹⁷ **Киселов, П.** Среци с миналото. С., „Фама“, 2004, с. 48.

обществена сграда – училището, според едни, или в читалището – според други. На сутринта при тях идва местният партиен секретар, който им заявява: „Чакаме нареждане. Каквото нареждане дойде, това ще ви правим! Ако нареждане дойде да ви избиеме, ще ви избиеме!“¹¹⁸ Думите му внасят допълнителен ужас и без това изтерзаните „бивши хора“. За тяхно успокоение, малко по-късно се появяват стотина каруци, с които над двестате-интернирани са откарани по околните села. Забранено им е да напускат чертите на селището и са задължени да се разписват ежедневно в общината.

Като цяло местните са настроени добре, не правят проблеми, но се опитват да се възползват от безизходното положение на въдворените, като вземат астрономически наем за доста семплиите условия, които предлагат. Първоначалното недоверие към софийнци бързо се изпарява и селяните почват да ги канят на гошавки и семейни тържества. Дори кметът в Малък Поровец, където е въдворено семейството на Киселов, „не вземаше много насериозно... забраните“¹¹⁹. Изселените не са задължени да работят, а се издържат сами или с помощта на изпращани им от роднини средства. В края на април 1945 г., след произнасянето на присъдите по първите състави на Народния съд, интернираните са освободени да се завърнат в столицата. На някои от тях обаче е разпоредено да се преместят в град по техни избор, но различен от София¹²⁰.

След първата партия изселени следват нови и нови. До края на юли 1945 г. на ново местожителство са въдворени общо 4325 семейства с 11 875 членове. Друг доклад от 1945 г. говори вече за общо 28 131 интернирани за деветте месеца от септември 1944 до май 1945.¹²¹ Най-масови са изселванията между 1948 и 1951 г. като за осемте години от 1946 до 1953 г. прогонени от домовете си са 6756 семейства с близо 30 хил. членове¹²². Обобщенията, направени наскоро от Д. Шарланов сочат, че общо изселени през

¹¹⁸ ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а. е. 13.

¹¹⁹ Киселов, П. Среци с миналото, с. 50 – 51, 53.

¹²⁰ Пак там.; ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а. е. 13.

¹²¹ Лилков, В., Хр. Христов. Бивши хора, с. 44.

¹²² Стоянова, П. Е. Илиев, „Политически опасни лица“ – въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г. С., УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, с. 60 – 65, 101 – 102. Установените от авторите брой изселени семейства по години е: 1946 г. – 62, 1947 – 68, 1948 – 1666, 1949 – 1595, 1950 – 1476, 1951 – 1299, 1952 – 556, 1953 – 34.; Огнянов, Л. Политическата система, с. 186.; Шарланов, Д. История на комунизма, Т. 1, с. 396 – 399, според който през 1957 г. са изселени 384 семейства и „някои отделни лица“, в периода 1958 – 1961 – нови 2035 семейства с около 8000 члена, а от 1962 до 1967, само от София, още 304. Изселванията, с малки прекъсвания, продължават до 1984 г.

всички години са над 43 хил. души¹²³. Тези бройки трябва да се възприемат само като ориентировъчни. Както показва детайлното проучване на П. Драгойков за комунистическите репресии в Големаново от селото са изселени общо 63 души или 3,15% от всичките му жители. Ако приложим същото съотношение към населението на страната, то при официалните цифри националната пропорция у Шарланов е подозрително ниска – едва 0,5%.¹²⁴

Колкото и да са несигурни, от горните официални цифри може да се предположи, че за десетилетието 1944 – 1954 г. по политически причини най-малко 50 хил. души са принудително заселени в други части на страната. Че тази приблизителна бройка дава само минимума въдворени на ново местожителство, говори и фактът, че въпреки даденото през 1954 г. разрешение за завръщане на прокудените семейства, в около десет процента от мемоарите и интервюта семействата на респондентите остават интернирани и след средата на 50-те години¹²⁵. Както е видно от доклад до Политбюро на министъра на вътрешните работи Г. Цанков от 14 ноември 1956 г. след унгарското въстание изселванията са подновени, като първата група отстранени от столицата включва 372 семейства¹²⁶. Обикновено въдворяването е в различни части на Централна Северна и Североизточна България (Търновско, Плевенско, Свищовско, Габровско и най-вече в Южна Добруджа в района на Тутракан, Добрич, Силистра)¹²⁷. Има и случаи обаче „вражеските елементи“ да бъдат изселвани и на юг в Сливенско и Ямболско¹²⁸. За съвсем кратко изселническият режим е отменен през 1962 г., но е възстановен още в края на следващата година, когато на ново местожителство са въдворени 299 души¹²⁹.

Интернирания на „особено опасни врагове“ се практикуват и през 70-те и 80-те години, особено след кампанията за насил-

¹²³ Пак там, с. 399.

¹²⁴ П. Драгойков дава 0,29% общо за страната, но на база 23 390 души. При установените от Шарланов 43 хил. делът им се удвоява на посочените в текста 0,5%. Ако екстраполираме съотношението в Големаново, то общо изселените би трябвало да са от порядъка на 250 хил. Драгойков, П. Комунистическите репресии в Големаново, с. 39.

¹²⁵ ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а. е. 1, изселена в Лясковец до 31 декември 1957.

¹²⁶ АКРДОПБГДСРСБНА, ф. 13, оп. 1, а. е. 1469, л. 210.

¹²⁷ Огнянов, Л. Политическата система в България. 1949 – 1956. С., „Стандарт“, 2008, с. 186.

¹²⁸ Сковчев, Б. Концлагерът „Белене“ 1949 – 1987. Островът, който уби свободния човек. С., „Сиела“, 2017, с. 73.

¹²⁹ Пак там, с. 240.

ствено преименуване на турците в България¹³⁰. През този период системата на изселванията изглежда вече поставена на „промишлени“ начала. Интернираните са настанявани в общежития със съмнителна хигиена, като политически и криминални са умишлено смесвани. Осигурява им се работа, която те не могат да откажат. Режимът е значително по-строг, отколкото през 50-те години, и не допуска и най-малкото отклонение от мястото на въдворяване. Според покъртителния разказ на пастор Хр. Куличев през 1986 г. той открива общежитието за интернирани в с. Ножарево (много вероятно останка от неотдавнашното ТВО) „похабено и нестопанисвано“.

*Стаите бяха мръсни, стъклата – прашни и замърсени, леглата без чаршафи, макар че всеки е получил от домакина спално бельо и одеяла, вратите разбити. Нощно време мивката се използва за тоалетна. Брадясали лица, кръвясали очи. Кражбци, пиянски компании, кавги, побоища, причината за които понякога бе кой да се добере до „самката“, която по своя външен вид и душевен мир не се различаваше от останалите – това бе материалната и духовната среда, в която попаднах. Имах чувството, че съм захвърлен някъде далеч на края на света в една помийна яма. Сам и изоставен. Нали това бе целта на тези, които ме изпратиха тук, и сега сигурно злорадстват.*¹³¹

Четиристотин километра по на запад, в Кюстендилското село Копиловци, атмосферата по нищо не се различава от тази в бившето ТВО „Ножарево“. И там „стаята беше мръсна. Дюшеците и възглавниците – мазни. Чаршафи нямаше“. Интернираният през 1986 г. на това ужасяващо място Никола Боздуганов обаче успява да се измъкне, като си намира квартира в селото. Наемът е много висок – над една трета от пенсията на принудително въдворения русенец, но дори при тези условия хазайката дълго се двоуми дали да пусне Боздуганов в дома си, защото, както по-късно се научава, „милиционерите са ме наклепали като опасен „развратник“¹³². Разпространяването на подобни слухове изглежда е честа практика, от която се оплаква и Ив. Шаламанов. За него ДС казва на селяните, че е опасен убиец, в резултат на което те дълго му отказват квартира¹³³.

Като правило освобождаването от принудително въдворява-

¹³⁰ Анархистът Ал. Наков е изселен в разградското село Топчии между 1974 и 1977 г. Наков, Ал. Досие на обект № 1218. С., „Шрапнел“, 2009, с. 78 – 83.

¹³¹ Куличев, Хр. На свобода в затвора, с. 244.

¹³² Боздуганов, Н. Русе в моите сънища. Спомени. Русе, „Денница“, 1998, с. 70.

¹³³ Шаламанов, Ив. Изпълних дълга си. Пловдив, [б. и.], 1997, с. 267.

не не означава, че домът на завърналите се изселени е възстановен¹³⁴. Георги Данаилов споделя, че след 15-годишно заточение в Свищов на родителите му е позволено да се приберат в София. „Жителството им бе възвърнато, но жилището – не.“¹³⁵ На търсещия съдействие да му се възстанови жителството Георги Радев министърът на вътрешните работи Дико Диков заявява с нетърпящ възражения тон:

Слушай, София ще бъде социалистически град и за теб място в него няма [к. м.]. *Избери си друго населено място в България, където да се заселиш.*¹³⁶ (с. 66)

Отново писателят-сценарист Г. Данаилов разказва случая със своя чичо, Марко Данаилов, който открива, че апартаментът, в който е живял преди това, е вече зает от семейството на партизанина и член на ЦК Стоян Попов. Опитът му да получи поне своята покъщнина – книги, мебели, сервизи, пиано – завършва трагично. Партийният функционер „урежда“ досадния „бивш“ да бъде изпратен на лагер в „Куциян“¹³⁷. Не много по-различна е и историята на Стефан Власков. Завърнал се от лагер, той открива, че родителите му са изселени, дома му е напълнен с „наематели“, а любимата му библиотека – разграбена:

*Нямах бащина къща, тази, на която бях причинил толкова много тревоги и безсънни нощи, не може да ме посрещне на прага. Народната власт ме лиши от дом, от семейно огнище.*¹³⁸

Всъщност, истинската цел за изселванията далеч не е, както твърди в радиograma от април 1945 г. Георги Димитров:

*Да се очисти столицата [от] хора кръвно озлобени против новия режим, които могат да причинят редица пакости и да служат на чужда агентура.*¹³⁹

Въдворявани на ново местожителство са предимно жени, старици и невръстни деца, някои от които бебета на по няколко месеца, за които е ясно, че не могат да представляват каквато и да е опасност за „народната власт“. В действителност на интерниранията се гледа като „яма“, отлична възможност за придошлите в София и големите градове партизани и партийни активисти да

¹³⁴ Вж. напр. Петкова, Ц. Т. Вода от извора. Вода от извора (Хроника на моя род). Видин. Издателство „Видин“, с. 98.

¹³⁵ Данаилов, Г. Доколкото си спомням, с. 231.

¹³⁶ Радева-Влайкова, Й., М. Радев. Прекъснат живот. Спомени, размисли и досиета. С., „Изток-Запад“, 2019, с. 66.

¹³⁷ Данаилов, Г. Доколкото си спомням, с. 31 – 32.

¹³⁸ Власков, Ст. Спомен за един провален живот. С., ИК „Ив. Вазов“, 2001, с. 46.

¹³⁹ Мешкова, П., Д. Шарланов. Българската гилотина. Тайните механизми на Народния съд. С., Агенция „Демокрация“, 1994, с. 149 – 150.

се сдобият с луксозни жилища на престижни адреси¹⁴⁰. Право, което те считат, че имат по заслуги от борбата си с фашизма. Завръщайки се след изселването семейство на д-р Любен Русев, заварва апартамента си пълен с натрапени квартиранти. Една от тях, сестра на активен борец, им заявява: „Ние затова сме се борили! Няма да мръдна оттук!“¹⁴¹ Нещо повече, през 1950 г. министърът на вътрешните работи Р. Христов без притеснение предлага на Секретариата на Централния комитет (ЦК) на Българската комунистическа партия (БКП):

*Да се освободят квартири чрез изселване на активни вражески елементи и на паразитни такива, чието присъствие в София не е свързано с производството и изпълнението на стопанския план.*¹⁴²

Всичко това обяснява кратките срокове, давани на изселваните, както и защо в повечето случаи на изгонените стопани е заповядвано да оставят цялата си покъщнина и мебелировка, с които новата партийна аристокрация спокойно да се устрои.

Адвокатът по процеса срещу Никола Петков и виден деец на опозиционния БЗНС Димитър Илиев си спомня за нетърпението, с което новодомците се опитват, час по-скоро, да се настанят в насилствено опразнените домове: „Другарю, трябва да побързате!“, нарежда доскорошният партизанин Славчо РадомиРСки на Илиев, а на отговорът му: „Имам определен срок. Не е много голям, за да изляза по-рано“, партиецът реагира остро: „Трябва, трябва, другарю!“¹⁴³. Мария Неделчева, дъщеря на богат търговец на спиртни питиета, пък хвърля допълнителна светлина върху до болка персонализираните механизми на селекция за интерниране:

*Комунистът от долния етаж беше хвърлил око на апартамента ни. Ако той, както по-късно научихме, не се беше заел с нас, може би въобще нямаше да пострадаме, тъй като баща ми и братята ми винаги са били аполитични.*¹⁴⁴

Ударът, който понася „бившият“ banker Стоян Бочев, е още по-тежък. Неговият син описва този, както го нарича „жалък детайл на „новото“ време“:

След няколко седмици научихме, че в жилището на родителите ми се настанил един средна партийна категория профсъюзен

¹⁴⁰ Лилков, В., Хр. Христов. Погубената България. За съдбата на българския елит след 9 септември 1944 г. С., „Сиела“, с. 73.

¹⁴¹ Свидетелство на Елка Русева за книгата на Лилков, В., Хр. Христов. Погубената България, с. 152.

¹⁴² АКРДОПБГДСРСБНА-М. ф. 1, оп. 1, а. е. 1275, л. 2.

¹⁴³ Илиев, Д. Моят живот, с. 676 – 677.

¹⁴⁴ Неделчева, М. Г. Защото не те харесвам. – Това е моето минало. Т. 2, с. 88.

*деятел, който... се пада – по панагюрска линия – близък братовчед на майка ми! ... Тоя мил мамин братовчед бил се огледал и харесал жилището ни – та включително и мебелите. И се беше съответно разпоредил.*¹⁴⁵

Новите стопани заживяват в превзетите домове, спят в копринените чаршафи на „бившите“, хранят се в сервизите им с позлатен кант и вече са уверени, че окончателно са победили фашизма. Когато жилищата не са официално конфискувани, за новия си живот още по-новите управляващи плащат символичен наем. Разбира се, често не на собствениците, а на държавата.

¹⁴⁵ Бочев, Ст. Белене, с. 40.

FROM TERROR TO DISCRIMINATION: THE „FORMER PEOPLE“ IN THE CIRCLES OF THE COMMUNIST PARADISE. CIRCLE TWO

Assoc. Prof. Martin Ivanov, PhD

Sofia University „St. Kliment Ohridski“

Abstract: After the 1944 coup, the new regime swiftly began to construct a system for social degradation, and in the not-too-distant future – for the liquidation of the „former“ pre-revolutionary elites. Several hundred thousand of their representatives were pushed, literally and figuratively, into a place that, using Stefan Bochev's subtitle, we can call „Concentration Camp: Bulgaria“. The current article attempts to map this grim space and describe in more detail the forms of expropriation and discrimination in the second of its circles.

Keywords: „former“ people, pre-war elites, communist regime, discrimination.

Доц. д. н. Мартин Иванов

Катедра „Социология“

Философски факултет

СУ „Св. Кл. Охридски“

София, бул. „Цар Освободител“ № 15

E-mail: martin_ivanov@phls.uni-sofia.bg

Author ID (SCOPUS): 55415194800

Researcher ID (Web of Science): AAZ-6304-2021

ORCID ID: 0000-0002-3912-4014